

Grajska arhitektura na območju Mokronoga

V Mirnski dolini je nastalo nekaj grajskih stavb, ki se uvrščajo med najzanimivejše priče grajske arhitekture na Slovenskem. Tako kot drugod so tudi gradovi na tem območju nastajali kakor sta zahtevala politični in obrambni položaj dežele. Rasli so na strateško pomembnih ter naravno zavarovanih lokacijah in bili sedež oblasti in središče obsežnih kmetijskih posestev. Nastanek prvih gradov je bil tesno povezan z utrditvijo in rastjo fevdalizma ter bojem za obvladovanje zemljiških gospodstev. Gradovi so nastajali kot utrjena središča gospodarske, upravne in politične oblasti. Bili so simbol svojih lastnikov in so odražali plemenitost in privilegiranost, hkrati pa boj za denar in oblast. Na tem območju so prvi gradovi pričeli nastajati že v 11. stoletju. Pobudniki njihove gradnje so bili veliki fevdalci, ki so imeli svoje sedeže zunaj deželnih meja. Tu je potrebno omeniti škofiji Krka in Salzburg in obetajočo domačo rodovino grofov Višnjegorskih, ki pa je žal že zgodaj izumrla. Maloštevilni prvi gradovi v 11. stoletju so že na daleč kazali višji socialni položaj svojih prebivalcev nasproti kmetu v nižje ležeči vasi. Sprva so jih smeli graditi samo najpomembnejši ministeriali, večina nižjih ministerialov in vitezov pa je živela v preprostih lesenih neutrjenih dvorih. Zemljiški gospodje so ministerialom dovoljevali gradnjo gradov le tedaj, ko je bila ta v skladu z njihovimi geopolitičnimi interesi.

Prva in najstarejša oblika gradov so bile visoke trdne hiše. Šlo je za pogosto stolpasto učinkujoče stanovanjske stavbe, visoke tri ali štiri etaže, pozidane na približno pravokotnem tlorisu. Služile so za zadovoljitev osnovnih bivanjskih potreb svojih prebivalcev in najosnovnejšim obrambnim nalogam. Značilno je, da poleg osnovne stanovanjsko obrambne zgradbe takšni gradovi niso imeli drugih zidanih sestavin, kot so obzidja, obrambni stolpi in pomožne stavbe. Ta tip gradov se je na Dolenjskem uveljavil predvsem v 11. stoletju, srečujemo pa ga še vse do konca 13. stoletja, vendar ni pogost. V 11. in prvi polovici 12. stoletja so jih gradili samo najpomembnejši ministeriali, njihovo gradnjo pa so zemljiški gospodje dovoljevali glede na svoje geopolitične interese. Zato je razumljivo, da so visoke trdne hiše veliko redkejše kakor kasnejše obodne zasnove.¹

V 11. stoletju je nastal danes domala do temeljev podrti grad Gorenji Mokronog. Posredno se prvič omenja leta 1137, ko kot priča nastopa po njem imenovani *Heinrich de Nazvoz*.² Grad je bil po požaru na začetku 17. stoletja opuščen, tako da je od celote do danes ostala pod kostnico in cerkvijo sv. Petra razvidna le še lokacija, kjer izpod ruše le še tu in tam gleda kakšen kos zidu. Grad je bil pozidan na strmem pomolu, nižje pod kopo z grajskim jedrom pa je bilo na obsežnem platoju urejeno obzidano predgradje, zavarovano z obrambnim jarkom. Oblika in velikost pomola ter primerjava z Valvasorjevo upodobitvijo razvaline okoli leta 1679 nas potrjujejo v domnevi, da je imel grad obliko visoke trdne hiše. Med pomolom z grajskim jedrom in preostalim pobočjem hriba, kjer je pozidan kompleks cerkve in kostnice, je najbrž že hkrati nastalo predgradje, kjer so v okviru obzidanega areala stali na obzidje naslonjeni leseni in zidani pomožni objekti. Arheološke raziskave zadnjih let so potrdile domnevo, da so srednjeveški grajski in cerkveni kompleks postavili na ozemlju s staro in bogato naselbinsko kontinuiteto, ki sega nazaj do prazgodovinskih dob. Gorenji Mokronog je

¹ Ivan Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977, pp. 82-89; Gorazd Makarovič, *Pričevanj romanskega gradu Gamberka o stanovanjski kulturi*. Varstvo spomenikov XXX. Ljubljana 1988, pp. 125-162. Na Slovenskem so se ohranile naslednje visoke trdne hiše: Gamberk v Zasavju, Kamen pri Begunjah, Viltuš pri Mariboru, Vrbovec v zgornji Savinjski dolini, Žusem na Kozjanskem, Dobrna na Štajerskem, Gornja Radgona na Štajerskem, Vogrsko v Vipavski dolini, Novi grad pri Ilirski Bistrici, Valdek pri Slovenj Gradcu, Zgornji grad nad Kamnikom, Gromberk na Pohorju in Vovbre(Haimburg) na Koroškem.

² Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV*, števil. 142.

pomemben tudi zaradi celovite zasnove grajskega in cerkvenega kompleksa, ki sodi med najlepše primere visokosrednjeveških gosposčinskih središč.³

V drugi polovici 12. in predvsem v 13. stoletju so zaradi sproščanja nadoblasti tudi manj pomembni napol svobodni ministeriali prišli do svojih gradov. Tedaj se je pričel razmah gradnje romanskih gradov in je trajal do začetka 14. stoletja. V tem obdobju je nastala večina gradov, ki so jih nato kasneje le še prezidavali. V tem času se je razvil nov kompleksnejši tip gradov, ki se je močno uveljavil in pomeni naslednjo stopnjo razvoja romanske grajske arhitekture. To so bili obodni gradovi. Osnovna značilnost obodnih gradov je, da poleg stanovanjske stavbe - palacija obsegajo tudi večje, z obodnim zidom obzidano dvorišče, kjer najdejo mesto tudi pomožne stavbe. Pogosto že hkrati ali pa kmalu po dokončanju pozidajo tudi visoke stanovanjsko obrambne stolpe - bergfride. Zasnove pa kažejo, da so imeli njihovi načrtovalci že od vsega začetka v mislih tudi možnost kasnejšega širjenja stavbnih traktov na notranji strani obzidja. Obodni gradovi pomenijo korak naprej od visokih utrjenih hiš, saj se funkcija teh pri obodnih zasnovah razdeli na palacij in bergfrid. S tem je omogočeno povečanje stanovanjskega udobja, saj so palaciji praviloma prostornejši in tudi bolje osvetljeni, bergfridi pa lahko prevzamejo obrambne naloge, ne da bi se bilo pri tem potrebno ozirati na stanovanjske potrebe. Tlorisna ploskev obodnih gradov se skuša približati pravokotniku, vendar zaradi prilagajanja razčlenjenosti zemljišča v končni obliki praviloma nastanejo zelo različne oblike tlorisov; od pravilnih pravokotnikov, peterokotnikov, nepravilnih poligonov do krožnih, ovalnih ali jezikastih zasnov. Starejše obodne zasnove na Dolenjskem v 12. stoletju predstavljajo obzidano ploskev razmeroma pravilnih oblik z vključeno stanovanjsko stavbo - palacijem. Kasneje se jim pridružijo še visoki stanovanjsko obrambni stolpi - bergfridi. Za mlajše obodne zasnove, ki nastajajo v 13. stoletju, pa je značilna večja in manj pravilna površina tlorisne ploskve ter sočasna zidava stanovanjskih traktov in bergfridov. Pri nekaterih gradovih že zgodaj razširijo tudi stanovanjske trakto, pozidajo pomožne stolpe, grajske kapele, predgradja in izpostavljene stolpe - propugnacule.

Ena najlepših grajskih obodnih zasnov na Dolenjskem se je ohranila v razvalini gradu Čretež nad dolino Laknice pri Mokronogu. Grad je pozidan na strmem pomolu v pobočju hriba nad pomembno potjo, ki povezuje dolini rek Mirne in Krke. Nastal je nedvomno že sredi 12. stoletja, v pisnih virih pa se prvič omenja leta 1228, ko nastopa kot priča po njem imenovani vitez *Rudeger de Rutenberc*.⁴ Tukaj so kot ministeriali gospodov Višnjegorskih bivali pl. Čreteški. Leta 1770 je grad upepelila strela, nakar so ga opustili. Prvotna oblika gradu je kljub fragmentarni ohranjenosti zidovja razvidna v vseh svojih bistvenih sestavinah. Gre za pravilno obodno zasnovo, ki je pozidana na nekoliko potegnjeni pravokotni talni ploskvi v izmeri 28×32m. Prvotna romanska stanovanjska stavba gradu - palacij je bila postavljena na jugozahodnem vogalu obzidane ploskve a je danes domala do temeljev podrti. Pomembno mesto med romanskimi gradovi gre razvalini Čreteža zlasti zaradi močnega in visokega južnega zidu, ki je enkrat močnejši od ostalih obodnih zidov in meri v širino kar 2 metra. To je bil t. i. ščitni zid, kakršni so sicer tipični za mnoge romanske gradove, vendar so pri nas razmeroma redko ohranjeni.⁵ Kot ščitni zid izoblikovana južna obodna stena je grad zavarovala na južni strani, ki je bila obrnjena proti višje ležečemu gorskemu pobočju in je bila tako najbolj izpostavljena morebitnemu sovražnikovemu napadu. Zid je služil izključno obrambi in je bil zato ne le nekoliko močnejši od ostalega obodnega zidovja, ampak tudi približno 4 metre višji, tako da je lahko v celoti zavaroval stanovanjski palacij na dvoriščni strani. Pomen čreteškega ščitnega zidu je predvsem v njegovi dobri in celoviti ohranjenosti. Zid se je v svojem vzhodnem delu ohranil do svoje prvotne višine, pa tudi preostali del je

³ Cf. Uroš Bavec, Gorenji Mokronog, Konservatorsko poročilo, Varstvo spomenikov 37, Ljubljana 1998, p.31.

⁴ Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, V, št. 486.

⁵ Cf. Dušan Kramberger, Ščitni plašč na starem gradu Celje, Varstvo spomenikov XXIX. Ljubljana 1987, pp. 49-54.

dovolj dobro ohranjen, da celota lahko predstavlja enega najlepših primerkov svoje vrste. Zanimivo je, da je zid tudi v svoji sredici pozidan iz klesancev. Pričevalen je jugovzhodni vogal, ki je na severni strani zapognjen navznoter. Tako so po eni strani statično izboljšali gradnjo, po drugi strani pa so s podaljšanim zidom zavarovali povezovalne lesene hodnike na notranji strani. Na vrhu ščitnega zidu je bila danes izginula lesena obrambna galerija. Hkrati s pozidavo zidu so pred južno stranjo izkopali tudi širok jarek, ki je ločil pomol z gradom od gorskega pobočja za njim in ga tako še dodatno utrdili pred morebitnimi napadalci.

Čretež pa je pomemben tudi, ker se je nad razvalino obodnega gradu ohranil nedvomno najboljši primer izpostavljenega stolpa na Dolenjskem. Starejši raziskovalci so sodili, da je večnadstropni visoki stolp na kvadratnem tlorisu predhodnik spodnjega gradu, novejša raziskava pa so takšno mnenje ovrgele.⁶ Na grebenastem obronku v pobočju nad razvalinami obodne zasnove sezidani stolp je na eni strani zavarovan z jarkom, usekanim v skalo. Zidava stolpa kaže, da je očitno nastal hkrati ali nekaj za nižjeležečo obodno zasnovo, propadel pa je že razmeroma zgodaj, najbrž v 16. stoletju, saj ga Valvsorjeva upodobitev kaže že v precej razvaljeni obliki. Stolp je postavljen na kvadratnem tlorisu dimenzij okoli 11×11 m s poltretji meter debelimi zidovi v pritličju, izjemno trdni zidovi pa so grajen iz klesancev, položenih v pravilne vrste. Vhod v stolp je bil urejen v prvem nadstropju. Na vrhu stolpa je bila sprva najbrž lesena obrambna galerija. Čreteški izpostavljeni stolp je imel nalogo, da z višine zaščiti nižjeležečo grajsko jedro pred napadom z najbolj izpostavljene strani. Stolp je lahko obstajal le v povezavi z grajskim jedrom in zato tudi nedvomno ni nastal pred obodno zasnovo.

Obrambno stanovanjski poznoromanski stolp iz druge polovice 13. stoletja se je ohranil tudi v okviru nekdanjega trškega obzidja v Mokronogu.⁷ T. i. Strelov stolp je bil že od vsega začetka vključen v trško obzidje. Rabil je za bivališče enega od krških vitezov, hkrati pa s štirinadstropno utrjeno zasnovo kaže, da je bil postavljen na najbolj izpostavljenem delu trškega obzidja in je zato rabil tudi kot izpostavljena utrdba trškega gradu. Mokronoški stolp je v slovenskem merilu eden redkih ohranjenih trških srednjeveških stolpov (dvorov), kar mu daje posebno vrednost in pomen.

V 13. stoletju lahko opazujemo nadaljnji razvoj obodnih zasnov, ki je dosegel vrhunec na sredini stoletja. Pomembnejši ministeriali so si v tem obdobju zidali obodne gradove z velikimi obzidanimi dvorišči, na zložnih, nižje ležečih in lažje dostopnih krajih. Oblike tlorisov takšnih zasnov so manj pravilne in se prilagajajo značaju zemljišča, na katerem so pozidane. Tako sedaj najdemo tudi ovalne ali jezikaste zasnove, cesar poprej nismo opazili. Za to obdobje je značila tudi hkratna zidava obodnih zidov, palacijev in bergfridov. Pri nekaterih gradovih že zgodaj razširijo tudi stanovanjske trakte, pozidajo zunanje grajske kapele, predgradja in izpostavljene stolpe.

Eden najlepših obodnih gradov 13. stoletja je nastal na griču nad trško naselbino v Mokronogu. Sredi 13. stoletja so na jezikasti razsežni tlorisni ploskvi, prilagojeni izoblikovanosti terena, pozidali grad, ki je poleg obodnega zidu, vodnega zbiralnika-cisterne in visokega bergfrida, vpetega v obzidje, od vsega začetka obsegal še stanovanjsko poslopje-palacij in najbrž tudi lesena, na obzidje naslonjena pomožna poslopja. Zidovje gradu, ki je bilo po drugi svetovni vojni skoraj docela podrto, je bilo zgrajeno iz velikih grobo obdelanih klesancev. Grad je morda že v 13. stoletju obsegal dve stanovanjski stavbi, prislonjeni ob južni in vzhodni obodni zid. Grad je bil upravno središče in shramba pridelkov dolenskih posesti krške škofije, kar je odločilno vplivalo na njegovo podobo.

⁶ Ivan Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta I. Ljubljana 1951, p. 60. Tezo je prvi argumentirano ovrgele Ivan Stopar. Cf. Ivan Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem, p. 88, op 142.

⁷ Franc Komatar, Das Schlossarhiv in Auersperg. Mitteilungen des Musealvereines für Krain. 20, Ljubljana 1907, št. 371, p. 210.

Ob vznožju mokronoške grajske vzpetine, na južnem robu trga so najbrž hkrati z gradom sezidali tudi grajsko cerkev na mestu sedanje trške cerkve sv. Egidija. Sprva je bila najbrž to preprosta, proti vzhodu orientirana enoladijska romanska kapela s polkrožno apsidno. Podobne kapele so se vsaj deloma ohranile na bližnjih gradovih Šumberk, Hmeljnik in Ig, podobni kapeli pa sta premogla vsaj še gradova Mirna in Mehovo. Podobno obliko je imela tudi sedanja podružnična cerkev sv. Petra v Gorenjem Mokronogu, ki je nastala že v 11. stoletju kot lastniška cerkev gradu Gorenji Mokronog. Od naštetih kapel se je v prvotni podobi še najbolje ohranila kapela sv. Katarine na gradu Šumberk. Ohranjena je romanska ravnostropna pravokotna ladja s polkrožnim vhodnim portalom. Tristrano sklenjeni prezbitarij je v baročni dobi nadomestil romansko polkrožno apsidno, ki jo kaže Valvasorjeva upodobitev.⁸ Na Valvasorjevi upodobitvi je dokumentirana tudi podobna romanska kapela na gradu Mirna, ki so jo podrli v 18. stoletju.⁹

Na Dolenjskem in v Beli krajini so obodni gradovi nastajali v 12. in 13. stoletju. Okoli leta 1300 pa je zidava gradov povsem prenehala. Poslej skoraj ni več na novo pozidanih gradov. Razlogi za to so različni, osnovni vzrok pa je najbrž dokončno vzpostavljena in izoblikovana mreža zemljiških gospoštej. Tako je višje plemstvo zatrla poskuse predvsem nižjih ministerialov po večji svobodi, osamosvajanju in novih lastnih gradovih. Preprečena sta bila nadaljnje krhanje osrednje oblasti in postopna anarhija. Od druge polovice 13. stoletja naprej so samo najvplivnejše plemiške družine še lahko zidale in prenavljale gradove. Pomemben razlog za prenehanje gradnje novih gradov pa so bile tudi izčrpane možnosti za kolonizacijo. Hkrati je nastopila huda gospodarska kriza, povezana s habsburškimi boji za oblast in naravnimi nesrečami, kar je večini plemstva onemogočila gradnjo novih gradov, močno pa je otežkočilo tudi vzdrževanje obstoječih. S prepovedjo gradnje novih gradov je bilo nižje plemstvo obsojeno na življenje na dvorih ali pa na služenje na gradovih višjega plemstva.¹⁰ Zato je ena temeljnih gradbenih nalog v 14. in tudi še na začetku 15. stoletja postala gradnja zidanih neutrjenih dvorov, ki so postopoma nadomeščali stare lesene dvore. Gradnje novih gradov in dozidave obstoječih pa so v 14. in prvi polovici 15. stoletja z redkimi izjemami povsem prenehale. O 14. stoletju zato upravičeno govorimo kot o stoletju neutrjenih stolpastih dvorov.¹¹

Pravila za gradnjo srednjeveških dvorov so bila trdno določena. Brez privoljenja deželnega kneza nihče ni smel postaviti hiše ali gradu. Pač pa je imel vsak plemenitnik pravico, da si na svoji posesti tudi brez knezovega soglasja postavi dvonadstropno stavbo, ki pa ni smela imeti utrdbenih sestavin: obrambnega hodnika, obzidja in zidne krone z nadzidki.¹² Ločnica med utrjenimi gradovi in neutrjenimi dvori je bila torej natanko določena. Na osnovno zasnovo stolpastih dvorov so najbrž vplivale visoke utrjene hiše. Stolpasti dvori so se od utrjenih hiš razlikovali predvsem po topografski legi. Ker dvori niso smeli biti utrjeni, je bila tudi njihova lega drugačna od lege utrjenih gradov. Tako jih najdemo tik ob naselbinah, na nizkih vzpetinah, skoraj nikoli pa na izpostavljenih, naravno zavarovanih pozicijah, kakršne so sicer tipične za srednjeveške gradove. Stolpasti dvori so bili zlasti v 13.

⁸ Cf. Marijan Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982, p.515.

⁹ Cf. Marijan Zadnikar, *Romanika v Sloveniji*, Ljubljana 1982, p.515.

¹⁰ Dušan Kos, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana 1994, pp. 125-128, 217.

² Cf. Ivan Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1977, pp. 125-131; Ivan Stopar, *Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. Symbole des Alltags – Alltag der Symbole*, Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag, Graz 1992, pp.147-169; Dušan Kos, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana 1994, pp. 9 ss.

¹² Ivan Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1977, p. 130; Ivan Stopar, *Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. Symbole des Alltags – Alltag der Symbole*, Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag, Graz 1992, pp.147-169; Eike von Repgow, *Der Sachsenspiegel (Deželno pravo, 66. člen, 3. odstavek)*, Zürich 1984, p. 213.

in 14. stoletju dvonadstropne, okoli 10 do 15 metrov dolge stavbe pravokotnih tlorisov z 1 do 1,5 metra debelimi stenami. Notranji prostori so bili prečno razdeljeni na dva ali tri prostore. Sredinski prostor je služil za kuhinjo in stopnišče. Ob stolpato učinkujoči zidani stanovanjski hiši je bil urejen tudi večinoma lesen gospodarski kompleks. Te sestavine so kasneje propadle, tako da bi njihovo podobo lahko pojasnili le z arheološkimi raziskavami.

V 15. stoletju pa se je pričel ponoven razcvet gradov. Nov gospodarski zagon in s tem povezana blaginja sta povečala željo po večjem stanovanjskem udobju. Vsi stari romanski gradovi so v tem obdobju doživeli temeljite prezidave in dozidave. Težnja po povečevanju stanovanjskega udobja se neprekinjeno nadaljuje tudi med najhujšimi turškimi vpadi konec 15. stoletja in se v 30. letih 16. stoletja logično prične mešati z novimi renesančnimi tokovi. Osnovna značilnost »stanovanjskih« prezidav je koncentracija stavbnih mas. Sedaj izzidajo in dogradijo stare romanske visoke hiše in obodne zasnove. Pri tem romanske stavbe člene pogosto zamenjajo z novimi, modernimi gotskimi. Ob naslonu na romanska obodna obzidja rastejo novi stavbni trakti, ne nastajajo pa novi visoki stolpi znotraj grajskih jeder. Nove sestavine se po zasnovi svojih stavbnih mas ne razlikujejo bistveno od starih. Značilna je logična, funkcionalno pogojena navezava posameznih raznorodnih sestavin.¹³

V 15. stoletju so temeljito prenovili tudi mokronoški trški grad. Prenova je skušala poprej precej utilitarni zasnovi vtisniti tudi nekaj reprezentativnega nadiha. Obnovili so stari obodni zid in zgradili nov severni stanovanjski trakt, ki so ga krasili gotski portali v pritličju in okna s kamnitimi križi v nadstropju.¹⁴ Po letu 1515 so v sklopu poznogotske preнове nastale še freske s profano in lovsko motiviko, s katerimi so okrasili dvoriščno fasado gotsko prenovljenega romanskega palacija.¹⁵

V tem obdobju je bil obnove deležen tudi grad Čretež, ki je dobil dvonadstropni vzhodni trakt znotraj romanskega oboda in veliki južni trakt, ki so ga z zunanje strani prizidali na romanski ščitni zid. Južni trakt so poudarili z velikimi okni in konzolnima vogalnima pomoloma na obeh straneh južne fasade, ki je tako postala glavna grajska fasada.

Turški vpadi v zadnji četrtini 15. stoletja so povzročili obsežno utrjevanje gradov. Povečana skrb za gradnjo utrdb je prekinila stanovanjske prezidave gradov. Tako je bil za nekaj desetletij prekinjen razvoj od utrjenega srednjeveškega gradu do neutrjenega renesančnega dvorca. V tem obdobju so skoraj vsi stari romanski gradovi dobili dodatna zunanja obzidja, utrjevali pa so tudi poprej neutrjene dvore. Ker so bili turški vpadi plenilnega in ne zavojevalnega značaja, pa tukaj niso nastajale obsežne, močne vojaške utrdbе. Šlo je samo za najnujnejše zavarovanje najpomembnejših dobrin - življenja in imetja. To dokazujejo številni veliki obzidani obori, ki so bili zgrajeni v naglici, ob splošnem pomanjkanju. Te sestavine so imele samo en osnovni namen - nuditi dovolj varno pribežališče grajskim prebivalcem, pa tudi okoliškemu prebivalstvu. Zato v utrjevanju gradov ne moremo videti nekega globljega deželno obrambnega pomena, niti pomembnejšega splošnega vojaškega pomena. Obzidani kompleksi so bili v najboljšem primeru lahko kvečjemu taborišča vojaških posadk. Na hitro zgrajena obzidja so zaščitila življenje in imetje grajskih prebivalcev. S svojo pojavnostjo so odvrnila turške horde, ki se jim je mudilo naprej, da niso oplenile vsaj navidez utrjenih. Razumljivo je, da takšna obzidja kakšnega dolgotrajnega in številčnega obleganja niso vzdržala. Pogosto je šlo samo za obzidavo predgradja. Tako so zaščitili za preživetje grajskih prebivalcev bistvene gospodarske sestavine kompleksa. Zanimivo je, da utrjevalna dela niso prekinila stanovanjskih prezidav gradov. Na številnih objektih lahko spremljamo vzporedno gradnjo protiturški obzidij in prezidavo stanovanjskih sestavin.

¹³ Cf. mdr. Cristoph Ulmer, Burgen in Friaul, Köln 1999, p. 93.

¹⁴ Ivan Komelj, Dolenjski gradovi. Terenski zapiski iz let 1945 – 1949. Tipkopis hrani Knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu. Zapiski o gradu Mokronog iz 29. 8. 1947.

¹⁵ Snete ostanke slikarij hrani Dolenjski muzej v Novem mestu. Cf. Ivan Komelj, Varstvo spomenikov X, 1965, p. 60.

Protiturške utrdbe s konca 15. stoletja imajo še povsem srednjeveški arhitekturni značaj. Tlorisne zasnove se povsem podrejajo naravni izoblikovanosti terena. Šele od 30-ih let 16. stoletja naprej postopoma pričnejo nastajati tudi naprednejše renesančne zasnove geometrično pravilnih oblik, ki se več ne prilagajajo naravni konfiguraciji terena. Za protiturška obzidja je značilno, da obdajo in dodatno zaščitijo stara romanska grajska jedra. Njihova zasnova, razsežnost in odnos do obstoječih sestavin je odvisen predvsem od naravnih danosti. Eden osnovnih elementov protiturškega utrjevanja je obzidan obor. Obori pomenijo sekundarno dvorišče, ki omogoča zaščito predvsem gospodarskih delov gradu. Vanje so preselili najpomembnejše dejavnosti iz neutrjenega predgradja. Če so naravne danosti to omogočale, pa so v obore preselili kar celotno predgradje. Običajno so jih zavarovali z obrambnimi stolpiči. Ti so bili sprva še redki, ob koncu 15. in v 16. stoletju pa so postali zelo pogosti in so pomembno sooblikovali podobo protiturških obzidij. Stolpiči so pozidani na polkrožni, okrogli ali oglati tlorisni ploskvi. Pogosto so na notranjo stran obzidja odprti. Od 16. stoletja naprej pa se njihova površina veča in postajajo vase zaključene celote, ki lahko služijo tudi stanovanjskim namenom. Zlasti v 16. stoletju je očitno, da obrambni stolpi postajajo tudi izrazit statusni simbol. Številčnost stolpov in velikost obzidane talne ploskve priča o pomembnosti grajskega lastnika. Značilen element protiturških obzidij so bili tudi z jarki zavarovani vhodni stolpi.

Konec prve tretjine 16. stoletja se je tudi na Dolenjskem in v Beli krajini pričela čedalje bolj uveljavljati nova arhitekturna in umetnostna usmeritev, ki jo navadno označujemo s terminom renesansa. Postopoma se je močno zasedrila in v drugi polovici 16. stoletja dokončno izpodrinila močno zakoreninjeno gotsko tradicijo. Renesančne usmeritve so se v obravnavanem prostoru lahko najbolj uveljavile prav na grajski arhitekturi. To je omogočala tako splošna vojaško-politična situacija kakor tudi verski boji, povezani z vzponom protestantizma. Grajska arhitektura je postala najbolj reprezentativna umetnostna naloga 16. stoletja.¹⁶ V obdobju od okoli leta 1530 do okoli leta 1570 so prevladovali zlasti utrdbeno-stanovanjske prezidave srednjeveških gradov in novogradnje velikih, monumentalnih obrambno-stanovanjskih renesančnih grajskih kompleksov. Najznačilnejša oblika je štiritraktna zasnova, kjer trakti zapirajo notranje dvorišče na sredi. Vogali zasnove so praviloma okrepljeni z okroglimi ali oglatimi stolpi, ki so v spodnjem delu pogosto zidani poševno in od vertikalnih zidov ločeni s polkrožnim kamnitim venčnim zidcem. V tem obdobju je opazno mešanje močno zakoreninjene gotske tradicije in novih renesančnih formalnih vzorov. Obrambna funkcija se čedalje bolj prilagaja stanovanjskim potrebam. Na območju Srednje Dolenjske je nastalo razmeroma malo velikih novih renesančnih grajskih stavb.

V drugi polovici 16. stoletja so renesančno prenovili mokronoški trški grad, ki so mu prizidali oglat vogalni stolp, ki je bil po obliki soroden renesančnim stolpom na trebanjskem in rakovniškem gradu.

V drugi tretjini 16. stoletja se je razvila nova oblika renesančne grajske arhitekture, t. i. monolitni dvorci. Gre za eno ali dvonadstropne stanovanjske stavbe, pozidane na kvadratnem ali pravokotnem tlorisu, ki nimajo notranjega dvorišča. Stavbna masa je enotna, nerazgibana. Pri tem je šlo za razvoj osnovne ideje srednjeveških neutrjenih stolpastih dvorov v kombinaciji z vplivi arhitekture beneških palač. Tako se je izoblikovala zasnova na

¹⁶ Cf. Jože Curk, Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v XVI. in XVII. stoletju. Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta VII. Ljubljana 1965; Ivan Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta VII. Ljubljana 1965; Nace Šumi, Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem. Ljubljana 1966; Nace Šumi, Arhitektura XVII stoletja na Slovenskem. Ljubljana 1969; Nace Šumi, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Obdobje renesanse. Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana 1997; Nace Šumi, Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom. Katalog Arhitekturnega muzeja. Ljubljana 2001.

pravokotni ali kvadratni talni ploskvi z vežo skozi vso stavbo in simetrično razvrščenimi prostori. Dvorci so bili vključeni v večje komplekse, kjer je ob osrednji grajski stanovanjski stavbi stalo še več gospodarskih poslopij s hlevi, kaščami in delavnicami, pa okrasni in gospodarski vrtovi ter sadovnjaki. Monolitni dvorci so bili izrazito stanovanjske stavbe brez vsakršnih pretenzij po obrambnih sestavinah. Nastajali so predvsem na nizkih, lahko dostopnih a razglednih vzpetinah, pogosto tudi ob vznožju vzpetin z opuščenimi srednjeveškimi gradovi. Neredko so jih pozidali tudi povsem sredi ravnine. Dvorci so pogosto nastajali na lokacijah starih srednjeveških dvorov. Številni dvorci so nastali tudi ob vključitvi starih srednjeveških stolpastih dvorov, na kar ponekod kažejo že imena, kot denimo *turn* ali *hof*. Monolitni dvorci so nastali kot odgovor na specifične razmere v 16. in 17. stoletju. Njihovo veliko število na Dolenjskem kaže predvsem na razdrobljenost zemljiških posesti.

V času med letoma 1630 in 1670 je gradnja obrambnih sestavin na dolenjskih grajskih stavbah spričo popolnega in trajnega prenehanja nevarnosti turških vpadov povsem usahnila. Pričel se je razcvet gradnje stanovanjskih in gospodarskih sestavin, pa urejanja vrtov in parkov. Za ta čas so bile značilne tako prezidave srednjeveških gradov in velikih renesančnih obrambno-stanovanjskih kompleksov, kakor tudi povečave manjših monolitnih dvorcev iz prejšnjega renesančnega obdobja. Številni gradovi so prav v tem času dobili značilna arkadna dvorišča. V tem obdobju, ki ga označujemo za poznorenesančno, je čedalje bolj opazno prevešanje proti baroku. Zlasti je to očitno pri zasnovi osnovnih stavbnih mas, manj pri oblikovanju posameznih stavbnih členov.

Okoli sredine 17. stoletja je bil mirnski grad deležen temeljitih poznorenesančnih prezidav, v katerih je dobil svojo značilno podobo. Takrat so nastale na protiturško obzidje naslonjene arkadne galerije, ki so na vseh štirih straneh obdale grajsko jedro in tako ustvarile enega največjih in najslikovitejših tovrstnih motivov na Dolenjskem. Sedaj v celoti rekonstruirani arkadni loki so v pritličju sloneli na mogočnih pravokotnih zidanih slopih s kamnitimi bazami, v nadstropju pa so oboki sloneli na vitkih okroglih toskanskih stebričih. Takšen motiv sočasno srečamo tudi na bližnjih gradovih Otočec, Struga, Rakovnik, Mokronog in Gamberk v Zasavju, kar opravičuje domnevo, da je bila na teh gradovih v drugi polovici 17. stoletja na delu ista stavbarska delavnica. Hkrati z gradnjo arkadnih galerij so v severozahodnem vogalu obzidja pozidali tudi kar štirietazno mogočno grajsko kaščo, ki je po svoje simbolizirala razcvet gospodarstva po koncu turške nevarnosti. Temeljito so prezidali tudi srednjeveško grajsko jedro, pod gradom pa so zgradili še veliko novo pristavo in uredili vrtove.

V tretji četrtini 17. stoletja so v poznorenesančnem stilu temeljito prezidali tudi mokronoški trški grad. Zgradili so nov zahodni trakt in dele vzhodnega s slavnostno dvorano v nadstropju. Na dvoriščni strani so ob vzhodnem traktu zgradili arkadne hodnike, ki so po obliki spominjali na arkadne hodnike mirnskega gradu. Preuredili so tudi notranjščino. Okoli leta 1670 so nastale poslikave z jezdec, viteškimi igrami in bitkami.¹⁷ Najbrž približno sočasno kot mokronoški grad so poslednjič temeljito prezidali tudi bližnji grad Čretež. Tudi tukaj so starejše trakte povezali v celoto in na dvorišču zgradili arkadne hodnike, ki jih kaže Valvasorjeva upodobitev. S temi posegi so skušali izboljšati bivalne pogoje na čedalje bolj neudobnem in zastarelem srednjeveškem višinskem gradu. Kljub vsemu pa je bil njegov dolgoročen propad neizbežen, saj stara temna utrdba visoko v severnem pobočju hriba pač ni mogla konkurirati modernim ravninskim dvorcem, obdanimi s parki. Tega še tako temeljite poznorenesančne prezidave niso mogle spremeniti. Tako je grad kmalu po obnovi pričel propadati.¹⁸ Požar leta 1770 je bil le dobrodošel razlog, da so grajski prebivalci stavbo dokončno in prav nič sentimentalno prepustili propadu in si na prikladnejšem kraju zgradili novo bivališče.

¹⁷ Ivan Komelj, terenski zapiski, o. c.

¹⁸ Jože Mlinarič, Stiška opatija 1136-1784. Novo mesto 1995, p. 670 ss.

Proti koncu 17. stoletja so renesančne oblike čedalje pogosteje dopolnjevali z novimi modnimi baročnimi dodatki. Na zunanjščinah so tako dodajali dekorativne stolpiče in konzolne vence, pa čebulaste kape in iluzionistično arhitekturno poslikavo. Toge renesančne kubične stavbne mase so tako skušali razgibati. V notranjščinah grajskih stavb pa so bili glavni znanilci baročne dobe štukaturni okras in iluzionistične stenske poslikave. Baročni vplivi se pričnejo pojavljati že na začetku 17. stoletja, dokončno uveljavijo in razmahnejo pa se šele v 70-ih in 80-ih letih 17. stoletja. Vendar pa o velikem razcvetu baročne grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini ne moremo govoriti. Po prenehanju turške nevarnosti so se v 17. stoletju dokončno razvile in uveljavile renesančne ideje. Zasedale so se do te mere, da so docela obvladovale grajsko arhitekturo do pričetka 18. stoletja. Nove baročne ideje in oblike so se uveljavljale le postopoma in počasi, sprva dosledno ob renesančnih. Barok se na Dolenjskem ni mogel razviti do te mere kakor denimo na Štajerskem, v Ljubljani ali na Goriškem. Splošne gospodarske razmere tega niso dopuščale. Po kratkotrajnem razcvetu po obdobju turških vpadov v 17. stoletju se je v 18. stoletju razvoj počasi, a zanesljivo pričel ustavljati. Posest je bila preveč razdrobljena, da bi tukaj lahko rasli dvorci, ki bi se po velikosti in kvaliteti merili z dvorci na Štajerskem ali na Goriškem.

Številne, v 18. stoletju izvršene prezidave starejših grajskih stavb so utilitarne značaja in jih težko označimo za baročen slogovni pojav. Po slogovni plati takšni posegi nihajo med renesančnimi in baročnimi vplivi, vendar se je tukaj predvsem potrebno zavedati, da je večinoma šlo za izboljšanje bivanjske kvalitete in povečanje števila uporabnih prostorov. Na začetku 18. stoletja so zgradili dvor Jelša pri Sevnici.¹⁹ Gre za enonadstropno podolžno pravokotno stavbo, krito s štirikapno streho. Fasada je bila okrašena z naslikano rdeče-modro arhitekturno členitvijo. Stavba je eden najlepših primerov baročnih dvorov, ki kaže da se je tradicija preprostih renesančnih dvorcev obdržala še globoko v 18. stoletje. Sorodno zasnovano kaže tudi danes razvaljeni dvorec Čretež, ki so ga pozidali potem, ko je leta 1770 pogorel mogočni srednjeveški čreteški grad. Novo stavbo so pozidali v skrajno preprosti obliki, ki spominja bolj na kakšno pristavo kakor pa na plemiški dvorec. Gre za preprosto pravokotno visokopritlično, deloma podkleteno stavbo s pravokotnim prizidkom na začelni strani. Šlo je za dvor stiškega samostana, v njem pa je prebival upravnik gosposčine. V bližini Čreteža je v 18. stoletju nastal tudi dvor Laknice. Gre za preprosto vrhkletno 4×5 osno stavbo, krito s strmo štirikapno streho. Zasnova je utilitarna in kaže, da je šlo za upravno stavbo.

Pomembna značilnost baročne grajske arhitekture je gradnja novih grajskih kapel kot posledica protireformacijskih gibanj. Kapele so bile tiste sestavine grajskih stavb, kjer se je lahko baročni duh popolnoma uveljavil.

V drugi polovici 18. stoletja je nastalo nekaj večjih in kvalitetnejših stvaritev, vendar pa se baročna arhitektura takrat že postopoma pričela prevešati proti umirjenemu klasicizmu. To je že čas postopnega zamiranja grajske arhitekture. Utrjeni gradovi so dokončno izgubili svoj smisel, za gradnjo novih dvorcev pa ni bilo pravih pogojev. Mokronoški trški grad so prenovili proti koncu 18. stoletja, ki so mu z rušenjem starega romanskega visokega stolpa skušali odvzeti utrdbeni karakter in mu s prezidavami in z novim fasadiranjem posameznih traktov nadeti podobo sodobne baročne rezidence.

V 19. stoletju se je obdobje grajskih stavb dokončno izteklo. Po odpravi fevdalnega družbenega reda 1848 je bil njihov dokončni propad le še vprašanje časa. Grajske stavbe so bile specifične arhitekture neke dobe. Več stoletij so bile središča politične, gospodarske in kulturne moči, gibalo napredka, regionalna središča, vez med podeželjem in mesti. Z izgubo svojih funkcij so izgubile smisel za obstanek in pričele propadati. Na poročila o uničevanju in propadanju gradov naletimo že v srednjem veku. V 16. stoletju sta propadla manjša dvora Puklek pri Mokronogu in Slepšek pri Mokronogu. V 16. stoletju so opustili tudi romanski grad Štatemberk pri Trebelnem. Večina srednjeveških gradov pa je preživela vsaj do konca

¹⁹ Cf. Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana 1982. p. 203.

16. stoletja. V 17. stoletju, po prenehanju nevarnosti turških vpadov so zaradi težko pristopne lege opustili nekaj najpomembnejših utrjenih srednjeveških gradov. Že na začetku 17. stoletja so opustili grad Gorenji Mokronog. Opuščene gradove so nadomestili z manjšimi nižjeležečimi neutrjenimi dvorci. V 18. stoletju so po požaru leta 1770 opustili mogočni grad Čretež, ki so ga v 17. stoletju sicer preuredili v sodobno poznorenesančno rezidenco. Opuščene gradove so pogosto uporabljali za priročne kamnolome. Po letu 1848 pa so z odpravo fevdalnega družbenega reda tudi vse ostale grajske stavbe izgubile osnovne funkcije za katere so bile ustvarjene. Z ukinitvijo njihove pravne, ekonomske in družbene podlage je bil ogrožen tudi njihov fizični obstoj. Že kmalu so pričele propadati stavbe na odročnih, gospodarsko slabo razvitih območjih in pa starejše, že prej slabo vzdrževane stavbe.

Po koncu prve svetovne vojne se je proces propadanja grajske dediščine čedalje bolj stopnjeval. Na mokronoškem območju so je tako kot drugod na Dolenjskem tudi največja veleposest Mokronog ubadala s čedalje večjimi gospodarskimi težavami. Čeprav so lastniki stavbe skušali vzdrževati po najboljših močeh, so številni prostori ostali odvečni in prazni. Mokronoški grad je nazadnje služil kot skladišče tovarne Savla Kalina. Zaradi finančnih težav so bili lastniki mnogih grajskih stavb prisiljeni na dražbah razprodajati njihov dragocen inventar.

Druga svetovna vojna z revolucijo je zaton grajske dediščine pripeljala do vrhunca. Požgane grajske stavbe so pomenile tudi v vseslovenskem merilu veliko izgubo za spomeniško posest. Po drugi svetovni vojni se je leta 1947 pričelo sistematično proučevanje med vojno prizadetih grajskih stavb, ki sta ga vodila umetnostni zgodovinar Ivan Komelj in arhitekt Marjan Mušič ob sodelovanju študentov umetnostne zgodovine in arhitekture. Takrat so dokumentirali tudi razvaline gradu Mokronog. Kljub upanju, da bo z normalizacijo in izboljšanjem splošnih razmer v državi mogoče zastaviti tudi strokovno obnovo nekaterih pomembnejših, med vojno poškodovanih objektov, pa se je pričelo dogajati prav nasprotno. Po letu 1947 se je pričelo sistematično rušenje razvalin med vojno požganih gradov. Do leta 1960 so tako z miniranjem in odvažanjem ruševinskega materiala skoraj v celoti uničili razvaline Mokronoga. Strelav stolp je ostal v zasebni lasti, vendar zaradi odvzetih pripadajočih zemljišč brez dolgoročne možnosti za preživetje.

V sedemdesetih letih so deloma uredili skromne ostanke med vojno požganega gradu Mokronog. Pri tem je šlo predvsem za ureditev nekdanjega dvorišča s postavitvijo spomenika NOB, samih razvalin pa niso zaščitili. Zaradi slabega sprotnega vzdrževanja je postopoma vse skupaj spet propadlo. Spomenik so kasneje prestavili na drugo lokacijo. Zanimivo je, da kljub nekaterim pomembnim spomenikom na tem območju nikoli ni prišlo do kakšnega večjega obnovitvenega posega, ki bi ga vodila spomeniška služba. Okoli leta 1999 so arheološko raziskali in nato prezentirali ostanke manjšega stolpa v obzidju predgradja gradu Gorenji Mokronog. Žal še danes nezadržno propadajo izjemno pomembne razvaline srednjeveškega gradu Čretež. Strelav stolp izpraznjen čaka na novo namembnost, sesuti zidovi gradu v Mokronogu pa so žalosten odsev našega grajskega vsakdana v prvem desetletju novega tisočletja.

Igor Sapač